

УДК 811.161.2'42 – 31.09 І. Франко

ПОЛІСЕМІЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ІВАНА ФРАНКА

Оксана Новоставська

Львівський інститут економіки і туризму,
вул. Менцинського, 8, 79007 м. Львів, Україна,
тел. (032) 272 75 55, e-mail: nim73@i.ua

Статтю присвячено проблемі полісемії у філософській терміносистемі І. Франка.
Ключові слова: філософський термін, терміносистема, полісемія.

Дослідник особливостей мови філософії Г. Габінський небезпідставно стверджує: “Походження філософської мови із мови повсякденної приводить до того, що чимало філософських термінів все ще страждають недоліками, які властиві природній мові; один із них – полісемія” [1, с. 175].

У сучасній науці про терміни маємо два погляди на багатозначність. Одні мовознавці, визначаючи існування полісемії у термінології, все ж вважають її негативним явищем, “оскільки вона зумовлює труднощі при складанні науково-технічної документації і користуванні навчальною літературою, а також при перекладі з однієї мови на іншу” [4, с. 320].

Інші ж дослідники вважають багатозначність у термінології цілком звичайним і закономірним явищем, скільки це вияв природних законів мови, спільності законів розвитку термінологічної та загальнолітературної лексики.

І справді: всупереч апріорному теоретичному твердженню-імперативу про обов’язкову однозначність терміна, полісемія дуже характерна для філософських термінів, причому як для сформованих унаслідок спеціалізації та семантичного довантаження лексичних одиниць загальнонародної мови, так і для тих, які формуються на рівні філософської абстракції і функціонують у сфері науково-теоретичного пізнання. За спостереженням Т. Харитонової, “ці терміни поєднують кілька значень і функціонують у загальнонауковій мові за тими ж правилами, що і звичайні багатозначні слова, тобто уточнення їх термінологічних значень досягається у контексті” [13, с. 22].

Крім того, окремі терміни набувають різних значень упродовж історичного розвитку філософії [див.: 5, с. 140–145]. У контексті різних філософських напрямів, течій, шкіл, культурно-історичних парадигм вони отримують здатність позначати далеко не тотожні, часом – принципово відмінні філософські поняття. Це підтверджують, зокрема, спеціальні дослідження істориків філософії з так званої “історії понять” (нім. Begriffsgeschichte). Таким чином, лексична полісемія породжує проблему полісемантизму в історії філософії [див.: 2, с. 118–142]. Тож можна погодитися з тезою В. Сагатовського, що “багатозначність філософської термінології невіддільна від філософії і її ліквідація рівнозначна ліквідації самої філософії” [7, с. 109–110]. Філософська терміносистема І. Франка не є винятком: окремі її одиниці також виявляють риси багатозначності.

Зокрема, цікавим є використання загальнофілософського терміна *істота* у

значенні “сутність”, наприклад: “Тут уже природний добір з поля біологічного переходить на поле соціологічне, і конечна річ, що на тім новім полі мусить прийняти й новий вигляд, не змінюючи, впрочім, своєї істоти” [12, т. 45, с. 106]. Із таким значенням цей термін не увійшов до складу сучасної української філософської терміносистеми. Але і в літературній мові кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Істота – существо [8, т. 2, с. 200]), і в науковій спадщині І. Франка, наприклад: “Католицька церков часів гуманізму і Реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами” [12, т. 45, с. 276], і в сучасній українській літературній мові лексема *істота* уживається із нетермінологічним значенням “живий організм: людина, тварина” [9, т. 4, с. 52]. Отже, у філософських працях І. Франка чітко простежується полісемія терміна *істота*, хоча в сучасній українській літературній мові ця лексема є однозначною.

Лексема *сила* уживається у філософських працях І. Франка із термінологічним значенням “енергія” [6, с. 28], “енергія, що діє на матеріальні тіла” [9, т. 9, с. 164], наприклад: “Ви повинні знати, що наука, хочаки бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути одкровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть” [12, т. 45, с. 189]; “Ми сказали, що боротьба за існування — се головна движуча сила еволюції в світі істот органічних” [12, т. 45, с. 83]. Окрім цього термінологічного значення, ця лексема у сучасній українській мові використовується ще в одинадцяти лексико-семантичних варіаціях [9, т. 9, с. 163–167]. Полісемія цієї лексеми простежується і у працях І. Франка, правда, лише на рівні зв'язку “загальноживане слово – термін”, наприклад: “Але товар робітника — його праця — не може чекати, бо голод не тільки докучає робітникові, а й в короткий строк забирає в нього сили і робить його нездатним до праці” [12, т. 45, с. 47]; “Не тільки вираз лиця, великість і сила мускулів, але навіть грубість і форма кості — все в нім зміниться в відповідно недовгим часі” [12, т. 45, с. 86]; “А власть таку і силу мав не хто другий, як тільки ціле плем'я, народ, громада” [12, т. 45, с. 111] тощо.

Учені, які працюють з сучасними термінами, майже одностайно визнають, що про полісемію можна говорити лише в рамках одного термінного поля, а на міждисциплінарному рівні і на рівні “загальноживане слово – термін” – це вже інше мовне явище – омонімія. Але дослідники давньої термінної лексики, або ті, хто досліджує терміни на діахронному зрізі, аргументовано доводять, що полісемія й омонімія у науковій мовній системі не мали специфіки порівняно зі загальноживаною мовою, багатозначність або дифузність семантики була однією з характерних рис терміна, термінологічні й нетермінологічні лексико-семантичні варіанти слова співіснували [10, с. 49]. В. Захарчин називає такий різновид полісемії експліцитною [3, с. 21].

Експліцитна полісемія дуже часто виявляється ЛТГ онтологічних термінів І. Франка (*ідея, матерія, простір, час, причина* тощо). Усі вони є, водночас, загальноживаними лексемами та термінами з філософсько-категоріальним значенням. Проте з-поміж них лише терміну *ідея* як вираженню філософської категорії притаманна не лише категоріальна багатозначність, а й внутрішня полісемія. Тобто всі лексико-семантичні властивості слова *ідея* мають термінологічне значення. Для термінів *матерія, час, простір* та багатьох інших, що

функціонують у науковому мовленні І. Франка та у повсякденному мовленні українців (тобто є, водночас, і термінами, і загальноновживаними лексемами), властива лише категоріальна багатозначність. Тобто загальноновживане слово є полісемічним, але лише одне з його значень – термінологічне.

Внутрішньою полісемічністю відзначаються й такі термінолексеми наукового мовлення І. Франка, як *раса*, *штука* тощо.

Термін *раса* вживається у двох значеннях: 1) *раса*, наприклад: “*А розвиток усього людю залежав швидше від сталих причин, таких як клімат, раса (або змішування рас), географічна конфігурація і геологічна будова краю, сусідство інших народів і т. п., ніж від минутих причин, таких як війни, добрі і злі королі, більша або менша кількість славних і видатних мужів і т. п.*” [12, т. 45, с. 261]; 2) *етнос*, наприклад: “*В первісних, непросвітніх часах чоловік в великій степені був зданий на волю природи, котра перемінювала його різно в різних сторонах, витворюючи численні раси людей, більше або менше з собою не схожі*” [12, т. 45, с. 92];

Термін *штука* І. Франко вживає трьох у значеннях: 1) *мистецтво*, наприклад: “*А ось поглянь на історію XIX в. з усіх найважливіших точок: із соціально-економічної, політичної, національної, глянь на розвій науки, літератури і штуки, то що побачиш?*” [12, т. 45, с. 288]; 2) *річ*, наприклад: “*Але при докладнішій досліді бачимо, що се не раз запутана штука, як се дуже добре знають правники, котрі надармо мучаться, щоб покласти певну границю, відколи умертвлення дитини в нутрі матері треба вважати забійством*” [12, т. 45, с. 470–471]; 3) *хитрість*, наприклад: “*Думав би чоловік, що ось то знаменитий Шеффле яку штуку вдрав*” [12, т. 45, с. 59] тощо.

Уживаються у філософському мовному апараті І. Франка й такі терміноодиниці, що зберігають свою внутрішню полісемію й на сучасному етапі розвитку філософії, тобто зафіксовані у філософських словниках з кількома значеннями. Серед них можна виокремити терміни *думка* (“1) результат відтворення та перетворення пізнавальних образів об’єктів, оперування їхніми ознаками, яке дозволяє розпізнавати загальне в окремому, абстрактне в конкретному, істотне у випадковому; 2) зміст свідомості, що займає проміжне становище між знанням і вірою і має деякі ознаки їх обох; 3) знання в єдності з інтелектуально-емоційним відношенням до нього в діапазоні від безсумнівного переконання в його істинності до припущення його істинності з більшою чи меншою домішкою сумніву” [11, с. 155]), *заперечення* (“1) поняття діалектики, що фіксує один з необхідних моментів розвитку, умову якісної зміни речей; 2) логічна операція, в результаті якої з даного висловлювання (напр., *A*) виникає нове висловлювання (не *A*), яке називають запереченням вихідного” [11, с. 205]), *історія* (“1) процес розвитку в природі і суспільстві; 2) наука, що вивчає минуле суспільства з метою пізнання його сучасного і перспектив розвитку в майбутньому” [11, с. 255]), *міфологія* (“1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма сукупної самосвідомості та світосприйняття людини первісного суспільства, викладені в системі міфів; 3) наука про міфи” [11, с. 389]), *ціль* (“1) ідеальний, наперед визначений результат людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомленої людиною потреби; 2) в кібернетиці – результат поведінки функціонуючої системи, який досягається за допомогою зворотних зв’язків і кінцевим ефектом якого є збереження стану, заданого попередньою інформацією” [11, с. 756]), *факт* (“1) дійсна подія, наслідок, випадок, істина; 2) в логіці й методології науки – судження, яке фіксує емпіричне знання про події, що відбуваються об’єктивно, незалежно від свідомості” [11, с. 719]) тощо.

О. Павлова стверджує, що “полісемія терміна перебуває у прямій залежності від частотності його вживання у науковому мовленні. Чим частіше використовується термін, тим більше вірогідність виникнення у нього нових значень” [4, с. 320], тобто терміни з найбільшою частотою використання ймовірніше є полісемічними, а терміни з найменшою частотою вживання – однозначні або характеризуються прагненням до однозначності.

Дослідження філософської термінології І. Франка дозволяє зробити висновок, що цій терміносистемі притаманна багатозначність, яка виявляється або у формі внутрішньої полісемії (полісемії слів, всі лексико-семантичні властивості яких мають термінологічні значення), наприклад: *раса, штука, ідея, думка, заперечення, історія, міфологія, ціль, факт* тощо і категоріальної багатозначності, наприклад: *простір, час, матерія, причина, істота* тощо.

Полісемічність є закономірно об’єктивним процесом відображення дійсності, в чому і криється передумова процесу розвитку філософії історії, що починається з окремої людини і закінчується цільнооформленою галуззю знань – наукою. Саме у філософських термінологічних словниках закарбовано терміни, за якими стоять сотні імен, цілі покоління, формації. У філософському терміні відображено живе наукове мислення, яке включає судження, оцінне ставлення, умовиводи тощо.

1. *Габинский Г. А.* О некоторых особенностях языка философии / Г. А. Габинский // Актуальные проблемы лексикологии. Новосибирск, 1969. Вып. 2. Ч. 2.
2. *Жоль К. К.* Проблема полисемантизма в истории философии / К. К. Жоль // Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. К.: Наук. думка, 1977.
3. *Захарчин В.* Українська мовознавча термінологія кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: Автореф дис. ... к. філол. н. / Віра Захарчин. К., 1995.
4. *Павлова О.* Полісемія в лінгвістичній термінології української мови / О. Павлова // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко. К: КНЕУ, 2005.
5. *Пахолов Б. Я.* Проблемы изменения значения научных терминов / Б. Я. Пахолов // Вопросы философии. 1973. № 1.
6. *Регушевський Є.* Нариси про мову наукових праць І. Я. Франка / Євген Регушевський. Сімферополь: Таврія, 2006.
7. *Сагатовский В. Н.* К вопросу о системе категорий // Вопросы философии. 1968. № 9.
8. Словарь української мови: У 4-ох тт. / За ред. Б. Грінченка. К.: Видавництво АН УРСР, 1958. Т. II.
9. Словник української мови: В 11-ти тт. К.: Наукова думка, 1970–1980.
10. *Снетова Г.* Русская историческая терминология / Галина Снетова. Калинин: Изд-во КГУ, 1984.
11. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. К.: Гол. ред. УРЕ, 1986.
12. *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т. / Іван Якович Франко. К.: Наук. думка, 1976–1986.
13. *Харитоновна Т. А.* Джерела філософської термінології: Монографія / Т. А. Харитоновна. К.: Наук. думка, 1992.

ПОЛИСЕМИЯ В ФИЛОСОФСКОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ ИВАНА ФРАНКО

Оксана Новоставская

*Львовский институт экономики и туризма,
ул. Менцинского, 8, г. Львов 79007, Украина,
тел. (032)2727555, e-mail: nim73@i.ua*

Статья посвящена проблеме полисемии в философской терминисистеме И. Франко.

Ключевые слова: философский термин, терминисистема, полисемия.

POLYSEME IN THE IVAN FRANKO'S SYSTEM OF PHILOSOPHICAL TERMS

Oksana Novostavska

*Lviv Institute of Economics and Tourism,
8 Mentsynsky Str., Lviv 79007, Ukraine,
tel. (032 2727555, e-mail: nim73@i.ua*

Article is devoted the polyseme in the Ivan Franko's system of philosophical terms.

Keywords: the philosophical term, system of terms, polyseme.

Стаття надійшла до редколегії 2. 11. 2009
Прийнята до друку 20. 01. 2010